

СИНИША МИШИЋ
(Филозофски факултет, Београд)

СРПСКО-БУГАРСКИ ОДНОСИ НА КРАЈУ 13. ВЕКА

Рад се бави међусобним односима Србије и Бугарске од доласка краља Милутина на власт (1282), до почетка 14. века. На основу до сада непознатог податка утврђено је да су Жичу спалили Дрман и Куделин са Куманима, а не видински кнез Шишман. Такође се доказује да женидба Стефана Дечанског није могла бити 1299, већ 1305/6. године, као резултат напора да се превазиђе чињеница да је он због свог порекла по мајци непогодан за наследника.

Кључне речи: Бугари, Срби, политички односи, Жича, Кумани

Наша тема се односи на период прве половине дугачке владавине српског краља Милутина (1282–1321). У овом периоду односи са Бугарском и Бугарима проћи ће кроз различите етапе, од добрих до лоших. У лето 1282. године краљ Милутин је, у току офанзиве на Византију, заузео Велбужд и Земен, са делом Мраке. По свему судећи, тада је и манастир Светог Николе дошао под српску власт.¹ Ове територије су до тада биле у саставу бугарске државе. После грађанског рата у Бугарској, на престо долази бољар куманског порекла Георгије Тертер (1280–1292), а држава се распада на области моћних бољара. Монголи 1285. године упадају у северну Бугарску и пустоше је, а бугарски цар постаје вазал татарског војсковође Ногаја и шаље му сина Теодора Светослава као таоца.² Због лошег стања у земљи бугарски цар није био у могућности да реагује на Милутиново заузимања Велбужда и Земена.³

Са правом се може претпоставити да цар Георгије Тертер није био задовољан акцијом краља Милутина, али упркос томе односи са Бугарском нису

* Чланак садржи део резултата насталих на пројекту бр. 14017А — *Градови и тргови српских земаља у средњем веку и суседни ујмицаји* — који подржава Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ С. Мишић, Југоисточна Србија средњег века, Врање 2002, 28.

² Д. Ангелов, Средновековният Велбъжд (VII–XIV), Кюстендил и Кюстендилско, София 1973, 62–84; Д. Ангелов и Б. Чолпанов, Българска военна история през средновековието (X–XV), София 1994, 177.

³ С. Мишић, Краљ Стефан Урош II Милутин и Бугари, Браничевски гласник 2, Пожаревац 2004, 5–18 (даље: С. Мишић, Милутин и Бугари).

ушли у кризу. Напротив, до лета 1284. прешли су у савезничке и родбинске. Те године, пре 11. августа, краљ Милутин се оженио Аном, бугарском принцезом, кћерком Георгија Тертера, јер под овим датумом у дубровачком архиву, постоји запис о поклону за свадбу.⁴ Византијски писци Георгије Пахимер и Нићифор Григора, бугарску принцезу наводе као трећу Милутинову жену, а њено име је познато из Пљеваљског требника.⁵ Овим браком Милутин је добио Бугарску за савезника у борби против Византије, а тиме је решено и питање територије која је освојена 1282. године.

У Милутиновом *Житију* архиепископ Данило II каже да се овај два пута састајао са васељенским царем Андроником, а такође се састао и са бугарским царем у Трнову, и сваку *правду своје краљевсѣву ѣронашао*.⁶ Данило је једини извор за Милутиново путовање у Трново, а модерна историографија углавном није обрађала пажњу на овај податак.⁷ Данило ово саопштава на крају житија, пре него што ће описати Милутинову смрт, очигледно желећи да истакне Милутинове сусрете са страним владарима током његове владавине. Мало је вероватно да је Милутин ишао у Трново после 1298. године. Од женидбе Симонидом он постаје савезник византијског цара, који је до 1308. године у непријатељству са Бугарима. Друго, видински кнез је зет и вазал Милутинов, а у сукобу са царем Теодором Светославом, који има и личних разлога за непријатељство према Милутину због поступка према Ани, његовој сестри. Такође, у периоду од 1301. до 1312. због рата са братом Драгутином, Милутин није могао ићи у Трново, без обзира на заузимање антивизантијског става у једном периоду овог сукоба. Због изнетих чињеница изгледа вероватнија Милутинова посета Трнову пре 1298, тачније пре 1292, када је бугарски владар био Георгије Тертер. У јесен 1283. године Милутин је био у походу у Византији.⁸ Поход је продужен до иза Божића, дакле и почетком 1284. године браћа су била на походу. По повратку, Милутин је могао отићи у Трново. То је политички тренутак када посета Трнову има смисла и користи

⁴ G. Čremošnik, Kancelarijski i notarski spisi I, Beograd 1932, 122 (br. 354), 136–137 (br. 367).

⁵ Византијски извори за историју народа Југославије (ВИИНЈ) 6, Београд 1986, 38, нап. 80 (Ј. Максимовић); Споменик СКА 56, 1922, 25. Хронологија и број Милутинових бракова још увек побуђују пажњу историчара. Милутин је као краљевић био ожењен Јеленом, српског властоског рода, она му је родила Стефана и Ану. Можда је она насликана у капели Ђурђевић ступова. Напуштена је 1282. ради брака са Тесалком, кћерком севастократора Јована Анђела (ВИИНЈ 6, 39, нап. 81), што је био политички брак уперен против Византије. Током 1283. Тесалка је враћена, а Милутин се оженио Јелисаветом, својом свастиком, мађарском принцезом. Она је родила Царицу, а 1284. враћена је у Мађарску (ВИИНЈ 6, 40–42, нап. 82, 83). Ову везу српска црква никада није признала. Ти бракови су били део међународних политичких збивања на Балкану. Види детаљно Ј. Максимовић, Византијски свет и Срби, Београд 2008, 342–349; Уп: В. Мошин, Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин, Споменици на Македонија 2, Скопје 1977, 89–213. Рад има крупних грешака, о томе види ВИИНЈ 6, 39, нап. 81.

⁶ Б. Даничић, Животи краљева и архиепископа српских, 1866, 26; Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских, 135.

⁷ К. Јиречек, Историја Срба I, Београд 1978, 196. Верује да је то био сусрет са Теодором Светославом.

⁸ ИСН 1, 441 (Ј. Максимовић).

за Србију, која тражи савезнике у сукобу са Византијом. У ово време Милутин или више није у браку са Јелисаветом или му је већ било јасно да ће, због жестоког отпора српске цркве, морати да се одрекне своје страсти према мађарској принцези, иначе својој свастици.

Успостављање сродничких односа са Бугарском није пуно допринело главном циљу — борби са Византијом, јер је Бугарска 1285. потчињена Татарима. Делови бугарског царства, под управом појединих бољара, директно су потчињени Ногају, тако да савез са бугарским царем Милутину у будућим сукобима неће бити од користи. Нама су овде посебно занимљиви Дрман и Куделин, господари Браничева и Кучева, и господар Видина Шишман. Из ове епизоде која је у историографији већ довољно позната, биће скренута овде пажња на неколико хронолошких момената који су важни за даље излагање.⁹

После 1284. године краљ Драгутин се као господар Мачванске бановине нашао у суседству Дрмана и Куделина, који уз помоћ куманских одреда нападају његову област. Ако знамо да је Браничевска земља на запад ишла до Гроцке и Шумадијске Колубаре, онда је јасно куда су ти напади ишли,¹⁰ свакако десном обалом Дунава и Саве, кроз Кучево. Дрман и Куделин су, поред Драгутинове области, пустошили и делове Милутинове Србије. Ако се пажљиво размотре вести Данила и његовог настављача о страдању манастира Жича, може се закључити да он није страдао у Шишмановом походу, како се до сада веровало. Прво, сам Шишманов поход је свакако био у другој половини 1292. године, а Данило каже да је тело светопочившег архиепископа Јевстатија I морало бити пренето из Жиче у време архиепископа Јакова I (после 4. јануара 1286. до 3. фебруара 1292).¹¹ Данилов настављач саопштава да је Жича пострадала *наиласком безбожног народа куманског*.¹² Ако се има у виду чињеница да се Шишманов поход хронолошки не уклапа у овај догађај и да су као нападачи изричито поменути Кумани, који су чинили основну војну снагу Дрмана и Куделина, онда је јасно да се овај догађај мора померити пре заједничке интервенције браће Драгутина и Милутина, а сигурно је био један од узрока интервенције.¹³

Заједничка акција Милутина и Драгутина датује се на основу вести мађарских извора о нападу Дрмана и Куделина на Мачву. О овим сукобима сведочи један пасус повеље Ладислава IV Куманца (1272–1290) од 8. јануара

⁹ Опширан приказ са пратећом литературом види у *С. Мишић*, Милутин и Бугари, 12–15.

¹⁰ Види *С. Мишић*, Територијална организација Браничева (XII–XV век), Браничево кроз војну и културну историју Србије I–3, Пожаревац 2006, 11–18. За положај Кучева види *А. Крстић*, Кучево и Железник у светлу османских дефтера, ИЧ 49 (2002), Београд 2003, 139–162.

¹¹ *Б. Даничић*, Животи архиепископа српских, 318.

¹² Исто, 371–372; О Куманима и Татарима види *А. Узелац*, *Furor Tatarorum* — Монголи и Татари у српским историјским изворима 13. и 14. века, магистарски рад у рукопису, Београд 2008, 133–134.

¹³ На проблем је упозорио, додуше не са потпуном аргументацијом још *Н. Илиев*, Шишмановијат поход срещу Сърбия през 1292. г., Исторически преглед 44–11, София 1988, 50–59.

1285. године. Дрман је пленио Мачву и покушао да пређе Саву, али су га Мађари сузбили.¹⁴ Драгутин је у једном тренутку преузео поход против Дрмана и Куделина, али пошто је *земља била веома ујиврђена није им могао нишићи*. Међутим он је овом акцијом привукао на себе пажњу Татара и Кумана, који пустоше *сремску земљу*.¹⁵ На основу једне повеље угарског краља Андрије III из 1298. године сазнајемо да је до напада на Мачву дошло и на почетку Андријине владавине. П. Ников је својевремено ову вест сместио на сам почетак Андријине владавине, дакле у 1290. годину. Међутим, недавно је упозорено на постојање још једне Андријине повеље, издате 10. новембра 1293. године, у којој се у једном пасусу каже да је до напада Татара на Мачву дошло током зиме, у другој години његове владавине,¹⁶ што би се односило на зиму 1291/1292. године. Судајући по овој висти, заједничка акција Милутина и Драгутина се није могла одиграти пре 1292. године, а узвратни напад видинског кнеза, усмерен према Пећи (Метохији), могао је уследити тек у другој половини 1292. У исту годину вероватно треба ставити и одговор краља Милутина и спаљивање Видина. Оваква хронологија догађаје везане за Ногаја и преговоре са њим, као и слање таоца, међу којима је био и Стефан, помера на сам крај 1293. и на почетак 1294. године.¹⁷

У тим догађајима Браничевска земља је припала Драгутину, а Видин је вазалним односом Шишмана, а касније и његовог сина Михаила, чвршће везан за Србију. Српски продор у Подунавље није био у интересу Ногаја и његовог *улуса*, па је Милутин интервенцију Татара спречио прихватањем вазалног односа према Ногају. Данило каже да је Милутин Ногају послао сина и *великоименићу властелу на службу*.¹⁸ Данило овде описује класичну изјаву вазалне верности са давањем талаца, као гаранцијом те верности.¹⁹ Према Даниловом сведочењу, Стефан је *много времена* провео на Ногајевом двору. Када су избили сукоби међу Татарима, Стефан је побегао назад у земљу.²⁰ Ти немири су почели 1298. године, а крајем 1299. Ногај гине у сукобу са каном Токтајем. Тиме се краљ Милутин решио вазалне обавезе према Татарима.

¹⁴ П. Никовъ, Към историята на сѣверозападните българи земји, Списание БАН 16 (9), София 1918, 47 (издање и превод повеље); М. Динић, Браничево у средњем веку, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 98, нап. 35 (одломак текста повеље).

¹⁵ Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских, 117; М. Благојевић, Србија у доба Немањића, Београд 1989, 108. О *земљи* Срем види С. Мишић, Земља у држави Немањића, Годишњак за друштвену историју 4, 2–3 (1997), Београд 1999, 133–146.

¹⁶ П. Никовъ, История на Видинското княжество до 1323. година, София 1922, 118–119, ту је текст повеље из 1298. Уп. P. Jackson, The Mongols and the West (1221–1410), Harlow 2005, 205–206, 226, и нап. 73; А. Узелац, Furor Tatarorum, 132. У повељи се каже: *cum perfida gens Tartarorum propter coronationem nostram secundo anno circa iemem quandam particulam regni nostri Macho vocatam venisset ad spoliandum*.

¹⁷ Уп. С. Марјановић-Душанић, Свети краљ. Култ Стефана Дечанског, Београд 2007, 214–215, са старијом литературом.

¹⁸ Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских, 121–122.

¹⁹ С. Мишић, Милутин и Бугари, 13.

²⁰ Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских, 123.

У време српског обрачуна са Дрманом и Куделином у Бугарској долази до смене на престолу. Бољари уклањају Георгија Тертера и уз Ногајеву сагласност доводе Смилеца (1292–1298).²¹ Ногај много јаче притиска Бугарску, а цар Смилец је у потпуној зависности од Татара. Он је изненада умро 1298. године и на престолу оставио удовицу, кћерку севастократора Константина Палеолога, брата цара Михајла VIII. Из иностранства долази Елтимир, брат Георгија Тертера, и жени се Смилчевом кћерком 1298. или 1299. године.²² Ван домањаја царичине власти били су Видин и Крнска област. Тек крајем 1299. године и Ногајевом погибијом положај Бугарске се поправља, али не одмах, већ након погибије Чаке, сина Ногајевог.

Старија историографија сматра да се у ово време Милутинов син Стефан оженио Смилчевом кћерком Теодором. Стефан је са Ногајевог двора побегао 1298. године, када је почео рат са Токтајем. Наводно, бежећи тада преко Бугарске, оженио се Теодором.²³ Оваквом решењу противи се неколико чињеница. Краљ Милутин није био у добрим односима са Смилцем, све време је против њега помагао свог таста Георгија Тертера. Истина, у ово време (1298) Милутин је био у преговорима са Византијом о женидби, што је на крају обухватало и предају тадашње жене, краљице Ане, Византинцима, 1299. године на Вардару.²⁴ Због тог поступка Милутин је трајно покварио односе са царем Теодором Светославом (1300–1322), Аниним братом. Да брак између Стефана и Теодоре није био склопљен 1298. године сведочи нам посредно и једна вест коју саопштава Теодор Метохит. Говорећи о току преговора, он се жали да су му велике тешкоће причињавали Тесалци и Бугари, који су Милутина одвраћали од брака и мира са Византијом. Више пута су слали писма и посланике на српски двор тражећи савез против Палеолога.²⁵ Слично су се понашали и Бугари. Смилчева удовица и њен зет, крнски деспот Елтимир, због хаоса у Бугарској, настоје да се приближе Милутину. У жељу преговора око Симонидине удаје стигли су посланици из Трнова са царичином понудом да се Милутин ожени њоме и добије власт над Бугарима.²⁶ Њен посланик је на српском двору био у исто време кад и Теодор Метохит и стварао је овој велике проблеме у преговорима са Србима. Краљ Милутин је понуду одбио. За нас је важна чињеница да понуда не би била могућа да је Стефан већ био ожењен кћерком бугарске царице. Није мање важна ни чињеница да тим браком 1298. године Милутин ништа не добија, као ни својим евентуалним браком са бугарском царицом.

²¹ Види *История на България I*, София 1954, 213; *П. Никовъ*, Татеробългарскиѣ отношения прѣзь срьднитѣ вѣкове, съ огледѣ къмъ царуването на Смилеца, *Годишникъ СУ* 15–16 (1921) 1–95.

²² Исто, 25; ВИНЈ 6, 139–141, нап. 110–115.

²³ *В. Мошин*, Балканската дипломатија и династичките бракови на кралот Милутин, 180.

²⁴ ВИНЈ 6, 124–125, нап. 88 (И. Ђурић).

²⁵ Види *С. Мишић*, Милутин и Бугари, 14.

²⁶ ВИНЈ 6, 141 (И. Ђурић); *Х. Матанов*, Средновековните Балкани, 298; *С. Мишић*, Милутин и Бугари, 14.

Склапању брака у *йролазу* противи се и оно што говори Данило: Стефан долази из татарског ропства, Милутин га жени Смилчевом кћерком и *одели му зейску земљу*.²⁷ За Смилчева живота Стефан је могао да се ожени; Теодором само при повратку од Татара, пре сусрета са оцем. По доласку у Србију, Смилец је већ умро и Милутин нема политичких разлога за овај брак. Подсетимо, он 1298. одбија понуду Смилчеве удовице да се њоме ожени, како би у исто време оженио сина њеном кћерком? Према Даниловом казивању, Стефанова женидба и његова управа над Зетом блиски су догађаји, а 1298/1299. године он не фигурира као наследник, на снази је Дежевски споразум. Тек по избијању сукоба са Драгутином 1301. године, Милутин је Стефана одредио за свог наследника.

Пошто је Стефан, који је рођен око 1275. године, потекао из незаконитог брака, краљ Милутин је преузео неопходне кораке како би свог престолонаследника учинио легитимним. Западни извори, од Анонима до Гијома Адама, једнодушно сматрају Стефана незаконитим сином рођеним у ванбрачној вези или морганатском браку. То чини и папска курија.²⁸ Притиснут ратом у земљи, Милутин 1305. године мења политику према западу и тражи од папске курије да призна легитимност Стефана. Из повеље коју је 15. марта 1306. године краљ Милутин издао бенедиктинској опатији Свете Марије Ратачке види се да је Стефан одређен за престолонаследника. Његово директно помињање у повељи говори о томе.²⁹ Пошто овом повељом Милутин потврђује ранију даровницу своје мајке, краљице Јелене, јасно је да она више не управља Зетом и да је Стефан током 1306. године добио Зету на управу. Скоро у исто време, 1306/1307. године, при обнови Богородице Љевишке насликан је и Стефан Дечански као престолонаследник.³⁰ Из тога се види да је Стефан током рата са Драгутином припреман за наследника. Иако се после 1309. године Милутин одвојио од антивизантијске коалиције, остао је у добрим односима са Млечанима, који признају Стефанову легитимност. У истом статусу Стефан се налази и 1313. године, што се види из списка владара пријатељски настројених према Венецији. Ту је наведен као *ser Steffanus regis Urossii filius, rex Dioclie, Albanie, Chelmie et maritime regionis*.³¹ Титула је идентична делу Милутинове титуле, који се у документу наводи пре Стефана.

Мислимо да и Стефанов брак са Теодором, по мајци из породице Палеолога, треба посматрати у склопу напора краља Милутина да му обезбеди легитимитет, а не у склопу српско-бугарских односа. До брака је, управо како

²⁷ Данило Други, Животи краљева и архиепископа српских, 124.

²⁸ М. Пурковић, Авињонске папе и српске земље, Пожаревац 1934, 14–16; С. Марјановић-Душанић, Свети краљ, 206–207.

²⁹ М. Динић, Однос између краља Милутина и Драгутина, ЗРВИ 3 (1955) 61–72; С. Марјановић-Душанић, Повеља краља Милутина опатији Свете Марије Ратачке, ССА 1 (2002) 13–30.

³⁰ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи 4, 4 (бр. 6006).

³¹ Ђ. Љубић, Monumenta spectantia historia Slavorum meridionalium I, Zagreb 1868, 192. Ново издање: В. Гюзелев, Венецијански документи за историјата на Бугарија и Българите от XII – XV век, София 2001, 58–59.

каже Данило, дошло после 1305. године, када је у Бугарској ликвидиран крнски деспот Елтимир, а његова породица (у којој се налазила и Теодора) победила у Византију.³² Није без значаја ни чињеница да се Душан родио 1308/9, што би при тврдњи о браку склопљеном 1298. било равно 10 година брака без потомства! Склапање брака са Теодором после 1305. године посредно јача везе са Византијом, а што је још важније, Стефана посредно орођује са царском породицом Палеолога, што је могло имати значаја за прихватање њега као престолонаследника и легитимног Милутиновог сина.

Краљ Милутин питање наследника престола није решио на одговарајући начин све до своје смрти (1321). Последњих година његове владавине као престолонаследник фигурира његов млађи син Константин. На маргини наше теме је питање Константинове мајке. Данас се може уклонити само део недоумица које се тичу ове теме. Наиме, зна се да Милутин није имао деце са Тесалком, а са Јелисаветом је имао кћер Царицу, али се друга деца не помињу. Стефан и Ана су били из брака са Јеленом, српском властелинком, и зато су сматрани незаконитим. За Константина остаје могућност да је такође син Јелене, или што је вероватније, син бугарске принцезе Ане. У изворима није забележено да је сматран незаконитим сином, као Стефан. Ако је ово тачно, Константин је био млађи од Стефана бар десет година, а вероватно и нешто више.³³

Српско-бугарски односи на крају 13. века део су свеукупних међународних односа на Балкану. Снажан печат у ово време на те односе стављају Татари као ратнички моћан спољно-политички фактор. Први пут у средњем веку односе Срба и Бугара не одређује само став према Цариграду. Штавише, Византија је у то време у дефанзиви. Узајамне односе карактерише и чињеница да се Србија, управо у то време, уздиже политички и економски (развој рударства). Насупрот томе, Бугарска преживљава тешке тренутке расула, дезинтеграције централне (царске) власти и тешког вазалства према Ногају и Татарима.³⁴ Унутрашње стање у обе земље одражавало се и на интезитет и карактер међусобних односа. Док је трајао сукоб са Византијом, краљ Милутин је настојао да Бугарску има за савезника, због чега се и ородио са царском породицом. Међутим, снажно уплитање Ногаја у бугарску политику овај циљ је делимично учинило нереалним. После 1299. године српски краљ губи интересовање за Бугарску, а због поступка према краљици Ани, односи на почетку 14. века постају непријатељски према Трнову и свде се на комуникацију са Видином.

³² Х. Матанов, Нови сведения за родственици на деспот Елтимир (Алдамир), Годишник СУ — СВП Иван Дуйчев 1 (1987) 111, тврди да је до брака дошло 1309. године, што је касно ако се има у виду Душаново рођење. То је морало бити свакако пре 1308, вероватно 1305/1306. године.

³³ С. Мишић, Милутин и Бугари, 16.

³⁴ Види Г. Бакалов, Средновековният български владетел (титулатура и инсигнии), София 1995, 223.

Siniša Mišić

THE SERBO-BULGARIAN RELATIONS AT THE END
OF THE 13TH CENTURY

Relations between the Serbs and the Bulgarians at the end of the 13th century has been a part of global international relations in the Balkans and in the Danube region. The Tatars (Mongols) as the powerful warring people represent external factor that highly influenced those relations. They also made powerful impact on the Serbian and Bulgarian states of the time. The relations between the Serbs and the Bulgarians had not been at the time determined by their attitude toward the Byzantine Empire which was of the Serbian state, while Bulgaria went through tough period of disintegration of the central power. The internal affairs of those two states influenced their mutual relations. During the war with the Byzantine Empire, king Milutin tried to keep Bulgaria on his side, which is the reason why he became related by the marriage to the Bulgarian imperial family. However, strong involvement of Nogay made this alliance non-useful. After 1299 Serbia lost interest for Bulgaria, and behavior toward the queen Ana made two states enter the 14th century as the enemies. The close relations would be maintained with Vidin. In the frame of those relations Milutin's marriage and release of the Bulgarian princess Ana should be regarded, while Stefan's marriage had been motivated differently and happened around 1305/1306.